

הברכה המחורזת בידיש קדומה במחזור וורמס*

חנא שמרוק

[א]

בדף 54א (92א לפי הספרור הישן) של מחזור וורמס רשומה ברכה בידיש קדומה, וזו לשונה:

גוט טק אים בטגא ש ניר היש מקזור אין בית הכנסת טרגא

פירושו של טקסט זה: יום טוב יזמן (או יוצר) למי שישא מחזור זה לבית-הכנסת.

הברכה רשומה בתוך חללים שבאותיות הגדולות של התיבה "בדעתו", הפותחת את הפיוט "בדעתו אביע חידות" של תפילת טל במוסף ליום ראשון של פסח. המסגרות של האותיות "בדעתו", היוצרות את החללים, כתובות בדיו בצבע חום כהה, ואילו הברכה שבתוך החללים כתובה בצבע אדום בהיר. הניקוד של הטקסט בידיש נוסף, ככל-הנראה, במועד מאוחר יותר, וגם הוא צבעו חום כהה.

אין כל מקום להטיל ספק, כי הברכה בידיש – הטקסט היחיד בשפה זאת במחזור כולו¹ – נרשמה בעת העתקת המחזור בשנת ה'ל"ב/1272, וכי לא נוספה בו בתקופה מאוחרת יותר, שכן היא כתובה בכתיבה זהה לכתיבתו של מעתיק המחזור.

יתר על כן, בצורה זהה לחלוטין ובאותם הצבעים של הדיו (אך ללא ניקוד) קושטה גם תיבה אחרת במחזור זה, שהיא ודאי בבחינת מרכיב מקורי של כתב-היד בהתהוותו. הכוונה לתיבה "אל" בכתיבה מצורפת, הפותחת את הפיוט "אל מתנשא לכל" לשבת של פרשת שקלים, בדף א של המחזור בכריכתו הנוכחית, שבה שוחזר סדר הדברים המקורי של המחזור. כאן, בדף הראשון המקורי של המחזור, אנו מוצאים בחללים של התיבה "אל" את הטקסט כדלהלן: "שלי ברוך בר' יצחק זל". זהו ציון הבעלות על המחזור, התואם את הקולופון המקורי שבו, שגם בו מופיע שמו של ברוך בר' יצחק כמי שלמענו נכתב המחזור. משום כך אין מקום לפקפק, שגם הברכה בידיש, שעוצבה באותם האמצעים הגראפיים ובאותם הצבעים כמו ציון הבעלות שבראשו של המחזור, היא טקסט מקורי מזמן כתיבתו של המחזור כולו.

מן הדין לציין, שבמחזור וורמס אנו מוצאים בעיצוב דומה מאוד תיבות ואותיות גדולות, הצבועות בצבע אחיד או מקושטות בחלליהן באורנאמנטים שונים.² אולם בשני מקרים בלבד, בציון הבעלות על המחזור ובברכה בידיש, קושטו חללי האותיות בכתובים.

שני הכתובים אינם שייכים לגופי התפילות ולסדריהן. יחד עם זאת ניתן לשער, שמיקומם בגופי התיבות של טקסטים מקודשים מורה על כוונתו של הסופר – וקרוב לוודאי גם של דודו, מי שהזמין את כתיבת המחזור ובעליו – לשוות לכתובים אלה חשיבות יתירה. דבר זה מובן מאליו ביחס לציון הבעלות על המחזור בתוך התיבה הראשונה שבראשו. אך מה פירושה, תפקידה וחשיבותה של הברכה בידיש?

לפי שעה לא נמצאה כל מקבילה שהיא ובכל שפה שהיא לנוסח הברכה בידיש על ייעודה במחזור וורמס.³ מן הנוסח של הברכה שלפנינו ניתן להסיק בוודאות, שעוד בזמן כתיבתו היה ידוע לסופר ולבעליו של המחזור, שהמחזור לא יהיה שמור בתוך בית-הכנסת. יש להניח, שבעליו התכוון כבר אז לשמור על המחזור בביתו. והיות שהיה ברור מראש שיהיה צורך להביא את המחזור לבית-הכנסת לקראת אמירת התפילות בשבתות המצוינות ובמועדים, היה ברישום הברכה בידיש בתוך המחזור עצמו משום הבעת תודה מראש ואיחולי גמול לאלה העתידים לטרוח בהבאתו. והרי מדובר היה בטירחה של ממש, בטלטולו של ספר כבד, הכתוב כולו על קלף. ואין כל ספק, שהמחזור היה בזמנו גדול וכבד ממה שהוא בימינו.⁴

מן הקולופון של המחזור משתמע, שבעליו הראשון, ברוך בר' יצחק, היה בעצמו חזן. הסופר ציין בקולופון שהוא ערך וסידר את "כל התפילה כשאומר החזן", והוסיף ובירך את דודו, שהזמין את כתיבתו של המחזור ובעליו, כי "המקום יזכהו להודות להלל לזמר לשבח בו ליוצר נשמתו". ניסוחים מעין אלה מתאימים לחזן בלבד. ואמנם, כאשר היה המחזור ל"רכושה של הקהילה" בוורמס, הוא נודע כמחזור "של החזנים".⁵

על-פי מה שהסיק מ' בית-אריה בצדק מן הנוסח של הקולופון, שבעל המחזור היה חשן-בנים, מסתבר, שכתבתו של המחזור הוזמנה על-ידי החזן ברוך בר' יצחק בימי זקנתו. מכאן שטלטולו של המחזור הכבד ממקום שמירתו הקבוע אל בית-הכנסת אמנם היה בעיה צפויה מראש כבר בזמן כתיבתו. ומשום כך נכללה הברכה במחזור בעת כתיבתו. ויש לשער, שהברכה נוסחה בידיש, בלשון הדיבור המובנת לכול, לפי שבעל המחזור עשוי היה להיוקק לעזרתם של הדיוטות או של נערים להעברת הספר ממקום למקום, ואילו נוסחה הברכה בלשון-הקודש, לא היו מבינים אותה.

[ב]

החרוז בידיש במחזור וורמס הוא הטקסט הקדום ביותר הידוע לנו היום בידיש הנושא תאריך ודאי. יש לשער, שקדמות לטקסט זה גלוסות בידיש

[להלן: רול] (1966, p. 137). בס' חסידים מדובר בפירוש על כך ש"בכל פעם ופעם שאנו מזכירים את שם ה' הנכבד והנורא חייבים אנו לברכו בלשון הקודש יתברך שמו ובלשון לעז". ובהמשך ישיר לדברים אלו באה הברכה בלעז המערבי באותיות עבריות, שהביאה רול, שם, על-פי גידמן, ללא ציון ההקשר. על מקבילה לציון הבעלות בתוך חללים של אותיות בכתב-יד מאמצע המאה הי"ד ראה לעיל, מאמרו של מ' בית-אריה, הערה 19.

4 על שחזורו של המחזור ראה מאמרו של מ' בית-אריה, לעיל עמ' ט.

5 ד' גולדשמידט, "מחזור ק"ק וורמייזא", קרית ספר, לד (תשי"ט), עמ' 388; מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 27 [להלן: בית-אריה].

* תודתי נתונה לפרופ' מ' בית-אריה על הערותיו החשובות לטיוטה של מאמר זה.
1 קרוב לוודאי שבמחזור היה רשום דבר-מה נוסף בידיש. בדף 4ב (42א לפי הספרור הישן) נותרה בשוליים התיבה "ווערן" בתוך רישום או פירוש כלשהו, שנוסף במחזור, ככל-הנראה, בתקופה מאוחרת וביד אחרת. הכתוב נשחת בחלקו כאשר נחתכו שולי המחזור.
2 ראה, למשל, האותיות "אתי" בדף 34ב (72 לפי הספרור הישן).
3 המקבילה שציין רול בלעז המערבי מתוך סעיף ג בספר החסידים, דפוס בולוניה משנת רצ"ח, דף א, אין לה כל שייכות למהותה של הברכה שבמחזור וורמס (ראה: W. Roell, "Das älteste datierte juedisch-deutsche Sprachdenkmal — Ein Verspaar im Wormser Macasor von 1272/73", Zeitschrift fuer Mundartforschung, XXXIII,

מעברית) על-פי הקבלה פוניטית סינכרונית, התואמת את ההגייה שבמציאות הלשונית, הרי שלגבי המרכיב העברי המותך נשמר כאן הכתיב העברי התקני, ששוב אינו משקף במלואה את המציאות הלשונית של ימי-הביניים באשכנז ואינו מאפשר את השחזור הפוניטי והמדויק למעשה. אין אנו יודעים בוודאות איך הגו או את התיבות "מחזור" ו"בית הכנסת".¹⁵ ומן הדין לחזור ולהדגיש, שהשמירה על הכתיב העברי של המרכיב העברי בידיש מקובלת למעשה בכתיב התקני בידיש למן המאה הי"ג ועד ימינו-אנו.

כאמור, קודם-לכן שימשו האותיות והניקוד העבריים את המרכיב הגרמני של יידיש על-פי הקבלות פוניטיות סינכרוניות. יחד עם זאת ניכרים גם בשימוש זה בטקסט בידיש שבמחזור וורמס הרגלי כתיב וניקוד שמשמעותם גראפית בלבד, על-פי המקובל בניקוד העברי במחזור כולו, ללא כל משמעות פוניטית. והדברים אמורים בסימן הרפה מעל לאות גימ"ל בתיבות "בֵּטָא" ו"טָרָא".¹⁶ האות אל"ף בסופן של שתי התיבות הללו יחד עם השווא באות גימ"ל שלפניה מצטרפות לצליל הקרוב ל-e.¹⁷

המרכיב הגרמני בחרוז שבמחזור וורמס מקביל בדרך-כלל לגרמנית של התקופה. יחד עם זאת הבחין מ' ווינרייך באות וי"ו השרוקה בתיבה "גוט" שבראש החרוז במונופוטונגואציה האופיינית ליידיש לעומת הדיפטונג שבתיבה gut הגרמנית באותה התקופה, שעוד לא חל בה שינוי בתקופה הנידונה.¹⁸

האות שי"ן מופיעה בחרוז שבמחזור וורמס פעמיים ללא ניקודת-הבחן.¹⁹ יש להניח, שכבר אז שימשה האות הזאת להגיית צליל הקרוב לסמ"ך, גם ללא נקודת-הבחן שמאלית.²⁰

בשים לב לכל האמור לעיל ניתן להציג את החרוז בטרנסקריפציה המודרנית של יידיש הנהוגה בימינו בצורה כדלקמן:

gut tak im b(e)tag(e)
s(e) vaer dis in מְחֹזֵר in בֵּית הַכְּנֶסֶת

התיבות העבריות נשארו כאן בכתיב העברי, כי, כאמור, אין בידנו נתונים על אופן הגייתן. הברכה הועתקה כאן בצורה גראפית שיש בה כדי להבליט את החרוז.

צורות אחדות ותיבות אחדות בחרוז שבמחזור וורמס עלולות להוות קושי מסוים לדוברי יידיש בימינו. אך אין זה טקסט בלתי-מובן להם. רובו ברור גם כיום, וכוונתו מובנת. ואכן, צדק מאַקס ווינרייך כאשר סיכם וקבע: "במורפולוגיה, בתחביר ובאוצר הלשוני יש לנו [בברכה שבמחזור וורמס] חוטים לא מעטים המובילים ישירות ללשון [יידיש] של ימינו".²²

[ג]

הברכה בידיש שבמחזור וורמס נוסחה כחרוז. בעיצובה זה של הברכה יש לראות ביטוי לשאיפה ספרותית-אסתטית במתן המסר הענייני. משום כך אפשר, הודות לתעודה זאת, להיאחז במאה הי"ג, לפחות, בבואנו לקבוע את ראשיתה של כתיבה בידיש הנושאת אופי ספרותי.

יחד עם זאת יש להצביע כאן על האפשרויות המוגבלות שהיו פתוחות ליידיש ולספרותה כבר בראשיתה. על המגבלות שבהן היתה נתונה ספרות יידיש בתוך הרב-מערכת הדתית-התרבותית-הספרותית הדר-לשונית בחברה היהודית האשכנזית בימי-הביניים יש ללמוד גם מניקוד ומוקומה של הברכה בידיש במחזור שלפנינו. החרוז מופיע כקישוט. מקומו שולי באוסף זה של הטקסטים המקודשים, ומקומו נקבע רק בחללים שבתוך האותיות של התיבה העברית, שהיא לבדה חלק בלתי-נפרד של

בכתבי-יד אחרים. אך אין כתיבי-יד אלו מתוארכים ואין ודאות גמורה באשר לקביעת זמנם.⁶ אמנם עתה נראה כמוכח, שגלוסות "בלשון אשכנז" לפירושו של רש"י שייכות לטקסט המקורי של הפירושים ואינן, כפי שסברו, תוספות מאוחרות יותר משל תלמידיו ותלמידי תלמידיו.⁷ אך גם גלוסות אלו, שמוצאן מלפני שנת 1105, שנת פטירתו של רש"י, אינן אלא תיבות בודדות בלבד. בטקסט הקצר בידיש שבמחזור וורמס הגיעו לידנו לראשונה דברים בידיש קדומה המצטרפים למשפט מורכב בעל משמעות פונקציונאלית ברורה לחלוטין.

כדאי לציין כאן, שאחרי שנחשף הטקסט המצומצם שבמחזור וורמס הגיעו לידנו טקסטים רצופים מתוארכים בידיש רק בקודקס משנת 1382 השמור בספריית קמברידג' (מספרו T-S. 10.K. 22) שנתגלה בין קטעי הגניזה הקאהירית. עם פרסומם הראשון של הטקסטים שבקודקס זה בשנת 1957 הם הוגדרו כ"יצירות הקדומות ביותר הידועות כיום של ספרות יידיש".⁸ בשנת 1961, עם פרסומו המשובש הראשון של החרוז בידיש שבמחזור וורמס,⁹ ולמעשה — עם גילוי מחדש על-ידי מ' בית-אריה ופרסומו המתוקנים של הטקסט בשנת 1963,¹⁰ הקדים שריד זה של יידיש מן המאה הי"ג את כתבי-היד מן הגניזה במאה שנה ומעלה.

והנה, חשיבותו של החרוז במחזור וורמס היא הרבה מעבר לעצם היותו הטקסט הקדום ביותר של יידיש שהגיע לידנו עד עתה. לשונו, עיצובו ואף מיקומו של הטקסט יש בהם כדי להאיר בעיות-יסוד אחדות הן ברב-המערכת של התרבות היהודית האשכנזית בכללותה הן במחקרה הספיציפי של יידיש וספרותה ותולדותיה. והדברים אמורים מתוך התבוננות מקפת, הצופה אל מעבר למשקלו השולי של הטקסט בידיש שבמחזור וורמס ואל מעבר לזמנו. שהרי כבר בטקסט זה גופו ובמיקומו נרמזים יסודות שהיו קבועים ותקפים מאות שנים לאחר התהוותו.

לפנינו טקסט בלשון-דיבור של יהודי אשכנז במאה הי"ג. לפי הפריודיזאציה המקובלת של תולדות יידיש של מאַקס ווינרייך שייך הטקסט לראשיתה של תקופה יידיש הקדומה (=אלטיידיש, 1250 בערך-1500 בערך), המתאפיינת, בין השאר, בגיבושה העצמי של הלשון.¹¹ ניתוחו הלשוני של טקסט מצומצם זה חושף את אופייה של יידיש כלשון היתוך. ניכרים בו יפה שני המרכיבים הדומיננטיים של יידיש — הגרמני והעברי. אנו מוצאים בו שלוש תיבות מן המרכיב העברי (מחזור, בית הכנסת), המהוות אחוז ניכר מאוד של הטקסט. אין זה יחס מקובל בטקסטים בידיש בין המרכיב הגרמני והמרכיב העברי. ברוב הטקסטים בידיש חלקו של המרכיב העברי הלסקיקאלי הוא קטן יותר. אולם בטקסט שלנו גורמים מושגים שבקדושה מן התחום היהודי הדתי למרכיב העברי לגבור: האחד, "מחזור", שאין לו כל תחליף גם בידיש של ימינו, והאחר, הצירוף "בית הכנסת", שיתכן, שגם הוא עדיין לא היה לו במאה הי"ג התחליף המקובל בימינו, "שול", מן המרכיב הגרמני של יידיש. בכל אופן ניתן להסיק מן הטקסט בידיש שבמחזור וורמס, שכמו בתקופות מאוחרות יותר היתה יידיש למן תחילותיה פתוחה לרווחה לאפשרויות הקליטה מן העברית.¹²

המרכיב העברי, השומר על הכתיב התקני בטקסט שלפנינו, מתבלט אף על הרקע של התיבות מן המרכיב הגרמני, המופיעות גם הן באותיות עבריות ובניקוד עברי, כנהוג בכל לשונות היהודים המשתמשות באות העברית. ניכר כאן המאמץ להתאים את האותיות ואת הניקוד העברי לצלילים של לשון אחרת. ואין זה חשוב עקרונית, אם — כדעת חוקרים אחרים — הרגלי כתיב אלה מקורם בלעז המערבי¹³ ואם, כדעתו של חוקר אחר, מקורם במישרין מן העברית.¹⁴ אך בעוד האותיות העבריות והניקוד העברי משמשים מבחינה גראפית את המרכיב הגרמני (וכל מרכיב אחר חוץ

12 א' ווינרייך, "נוסח הסופרים העבריים-יידיש", לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 54-66.
13 ווינרייך, זאָץ, עמ' 93; S. A. Birnbaum, *Yiddish — A Survey and a Grammar*, Toronto 1979, pp. 149-151 [להלן: בירנבאום].
14 רול, עמ' 131-135.
15 ווינרייך, זאָץ, עמ' 92; בירנבאום, עמ' 150-151.
16 סדן (לעיל, הערה 10); ווינרייך, זאָץ, עמ' 88; בית-אריה, עמ' 45; ולעומתם: א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים 1978, עמ' 107-108; בירנבאום, עמ' 150; רול, עמ' 134.
17 ווינרייך, זאָץ, עמ' 92; בירנבאום, עמ' 150; רול, עמ' 134.
18 ווינרייך, זאָץ, עמ' 89; בית-אריה, עמ' 32; ווינרייך, History (לעיל, הערה 11), עמ' 669.
19 באחד מפרסומיו הראשונים של החרוז (סדן, קרית ספר [לעיל, הערה 10]), צוינו באותיות שי"ן נקודות-הבחן ימניות. בבדיקה מחודשת במקור לא מצאתי את הנקודות הללו.
20 ווינרייך, זאָץ, עמ' 91; אלדר (לעיל, הערה 16), עמ' 101-102; בירנבאום, עמ' 150.
21 כללי הטרנסקריפציה לפי: U. Weinreich, *College Yiddish*, New York 1960, p. 26.
22 ווינרייך, זאָץ, עמ' 93.

6 רול, עמ' 129.
7 Erika Timm, "Zur Frage der Echtheit von Raschis 'jiddischen Glossen'", *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 107 (1985), pp. 45-81.
8 ל' פוקס, די עלטסטע היינט באקענטע ווערק פֿון דער יידישער ליטעראַטור (1382), ליידיש 1957.
9 E. Roth, "Das Wormser Machsor—Geschrieben von Simcha ben Jehuda, illustriert von Schemaja ha-zajjar", *Die Alte Synagoge zu Worms*, Frankfurt o/M 1961, pp. 217-227.
10 ד' כרן, "כתובת ראשונה בידיש קדומה במחזור וורמייזא", קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 575-576; הנ"ל, "דער עלטסטער גראם אין יידיש", די גאַלדענע קייט, 47 (1963), עמ' 158-159; מ' ווינרייך, "א יידישער זאָץ פֿון פֿאַר זיבן הונדערט יאָר — אנאָליז פֿון אַ גאַר וויכטיקן שפראַכיקן געפֿינט", יידישע שפראַך, 23 (1963), עמ' 87-93 [להלן: ווינרייך, זאָץ].
11 מ' ווינרייך, געשיכטע פֿון דער יידישער שפראַך, באַגריפֿן, פֿאַקטן, מעטאָדן, ב. ניריאַרק 1973, עמ' 397; M. Weinreich, *History of the Yiddish Language*, Chicago—London 1980, p. 773.

חנא שמרוק

כתובות וגיטין ושטרות למיניהם, ניסוחן בלשון-הקודש היה מחויב, אף-על-פי שתעודות אלו מתייחסות לכאורה לתחומי העשייה שהתנהלו בלשון-הדיבור היומיומית. הוא הדין ברוב התחומים האחרים שבאו לביטוי בכתב – למן פרשנות המקרא ודיונים בהלכה או בפילוסופיה ועד להתכתבות פרטית, אפילו בין בעלי-בתים שתורתם לא היתה אומנותם. וכל זה בזמן שבני אשכנז המתדיינים ביניהם בכל התחומים הללו בוודאי השתמשו כבר במאה הי"ג בידיש בכל דיוניהם שבעל-פה, וכן בהתכתבות עם אנשים ונשים שלא היו מסוגלים לקרוא איגרת בלשון-הקודש.

מטבע הדברים היו אפוא מצומצמות מלכתחילה אפשרויות ההתבטאות בכתב בידיש באותה חברה יהודית אשכנזית, שלא בנקל ניתן להבדיל בחייה הציבוריים והפרטיים בין קודש לחול, אפילו בהווי היומיומי. המציאות הדו-לשונית וכורח-החיים הנובע ממצואות זו הם שעשויים היו ליצור לידיש אפשרויות פונקציונאליות חדשות מעבר למגעים שבעל-פה; וגם אלה נוצרו – בהתאם לאופיו הדתי של הציבור – בראש וראשונה כדי לספק צרכים שבקדושה, שהבנתם היתה הכרחית, אלא שאי-אפשר היה להניח, לפחות לגבי נשים, הדיוטות וילדים, הבנה מלאה בהם אלא בלשון-דיבורם. הברכה בידיש במחזור וזרמס מעידה על ראשיתו של תהליך זה.²³

התפילה. מיקומה של תעודה ספרותית ראשונה זאת בידיש, שלכאורה אינו אלא גראפי בלבד, משקף באופן סמלי וגם למעשה את מעמדה של יידיש וספרותה במכלול התרבות האשכנזית הרב-גונית. ניתן לומר, שמיקומה של הברכה משקף את האפשרויות המוגבלות שעמדו לפני ספרות יידיש מלכתחילה, לפי שנועדו לה רק אותם החללים הפנויים שנותרו ונוצרו למענה בחיי התרבות היהודיים הבנויים והנבנים על הספרות המסורתית העתיקה והמסועפת. שהרי זו הוסיפה לשמש מרכז ויסוד בלתי-מעורער גם לאחר הופעתה של יידיש כלשון הדיבור של יהודי אשכנז.

אם נשתמש בהקשר שלנו במונחים של חלוקה פונקציונאלית בשימושים לשוניים-ספרותיים, נראה ברור, שרוב תחומי הפעילות הספרותית האפשרית בציבור היהודי כבר היו תפוסים על-ידי לשונה המסורתית העברית-הארמית, הווה אומר, לשון-הקודש, כהגדרתה הקולעת יותר מבחינת מעמדה, הרכבה, מסורתה, שימושיה וייעודה. לשון-הקודש שימשה כלשון מחייבת לא רק בתפילה ובקריאת התורה בבית-הכנסת, אלא גם במסיבות משפחתיות מחוץ לבית-הכנסת, כמו קידוש, הברכות וברכת המזון. עם הופעתה של יידיש כבר היו מרבית הטקסטים שלהם, כמו גם ההגדה של פסח, מנוסחים נוסח-קבע בלשון-הקודש. תעודות בעלות אופי משפטי, כגון

23 על המשכו של תהליך זה ראה: ח' שמרוק, ספרות יידיש – פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, פרק א.